

ДОРОБОК О.ЛАЗУРСЬКОГО У ГАЛУЗІ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ДИТИНСТВА (ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Постановка проблеми. Ретроспективне дослідження проблеми розвитку диференційованого підходу до навчання і виховання дітей, який у сучасних умовах визнано необхідною умовою запровадження інноваційних процесів у шкільництві, передбачає висвітлення і осмислення його витоків і рушіїв у минулому. Активізацію у вітчизняній освіті зовнішньої диференціації, що була основним напрямом урізноманітнення форм організації навчальної діяльності підростаючих поколінь відповідно до змінюваних суспільно-економічних умов життя у соціумі, пов'язують з періодом кінця ХІХ - початку ХХ ст.[1]. У цей період одним з головних чинників, що ініціювали поширення диференціації, була її професіоналізація.

Водночас у нетрях психології, психіатрії і педагогіки відбувалося зародження ідей щодо необхідності запровадження внутрішньої диференціації навчання і виховання дітей, яка була б здатна забезпечувати індивідуальний підхід до учнів, урахування їхніх особистісних особливостей (за різними показниками). Першими до всебічного вивчення розвитку дитини вдалися представники експериментальної педагогіки, які ставили за мету на основі одержання різноманітних знань про маленьку людину виробити педагогічні адекватні її природі навчальні і виховні методи і технології.

Кінець ХІХ - початок ХХ ст. у європейському шкільництві відзначився суттєвими зрушеннями щодо сприйняття і вивчення ролі дитини у навчально-виховному процесі. Як наголошує сучасний історик педагогіки, академік О.Сухомлинська "найбільш характерною рисою цього періоду є те, що ідеї розвитку дитини на психологічних засадах відразу ж екстраполювалися на школу. У школу, освіту прийшли психологи, фізіологи, медики, які перетворилися на педагогів і почали займатися організаційно-методичним забезпеченням розвитку дитини ..." [11, с.42-43]. Одним з таких вітчизняних дослідників-першопроходців був Олександр Федорович Лазурський (1874-1917), який пов'язав психолого-

фізіологічні дослідження з проблемою розвитку особистості дитини, а тому взяв найактивнішу участь в організації і роботі численних новостворюваних у той час психолого-педагогічних курсів, інститутів, у проведенні конференцій.

За походженням українець, О.Лазурський після закінчення Імператорської військово-медичної академії у С.-Петербурзі (1891-1897), був запрошений видатним ученим-психіатром В.Бехтеревим на роботу до провідної на той час клініки душевних хвороб, де розпочав експериментальне вивчення розмаїття людських характерів.

Творчий доробок О.Лазурського і донині заслуговує на поглиблене вивчення, бо відзначається цінністю і актуальністю наукових надбань, але водночас не набула належного аналізу з боку сучасних українських дослідників. Його ім'я представлено у наукових студіях другої половини ХХ ст. у контексті розвитку психологічної науки в Російській імперії наприкінці ХІХ - початку ХХ ст., зокрема у зв'язку зі створенням психологічної теорії особистості (П. Садчикова (1955), В. Мясіщев і В. Журавель (1974), О. Левченко (1996, 2003), О. Брушлинський, В. Кольцова, Ю. Олійник (1997), О. Яковлева (2003), Д. Леонт'єв (2008)). Проте його праці, пов'язані зі збагаченням вітчизняної педагогічної психології, з приверненням уваги освітянської громадськості до психолого-педагогічних проблем дитинства, на наше переконання, залишаються не розкритими в українській історії педагогіки. З огляду на це тема статті - представити основні ідеї О.Лазурського щодо створення на основі розроблених ним експериментів науково обґрунтованого опису особистості та екстраполяції отриманих результатів на шкільний навчальний процес.

Психолого-педагогічні погляди вченого формувалися з одного боку під впливом антрополого-гуманістичних ідей, які поширювалися у Росії через праці західноєвропейських учених і орієнтували вітчизняних дослідників і педагогів на розв'язання проблем виховання з урахуванням і використанням висновків та узагальнень психології (А.Біне, В.Вундт, Е.Крепелін, Е.Мейман, П.Флексіг та інші). Як зазначає, наприклад, сучасний російський науковець Л.Степанова, у розглядуваний період "тенденція проникнення комплексу психолого-педагогічних

знань в галузь освіти і виховання в Росії посилила увагу багатьох учених, педагогів і психологів до особистісних аспектів, до проблем створення умов для якнайповнішої самореалізації суб'єкта педагогічного процесу" [10, с. 100]. З іншого боку на розвиток наукового світогляду О.Лазурського справляли вплив результати досліджень ряду відомих вітчизняних учених - І.Павлова, І.Сеченова, В.Бехтерева, які відстоювали думки щодо вивчення людини як складного багатофункціонального утворення, що інтегрує у собі сукупність внутрішніх і зовнішніх, діючих на нього, чинників.

Саме О.Лазурський у журнальній статті (1897) вперше узагальнив досягнення західної індивідуальної психології, що вивчала "як видозмінюються душевні якості у різних людей і які типи вони утворюють унаслідок комбінацій" [3, с. 351]. Індивідуальна психологія, або по-сучасному психологія особистості, стала його головною дослідницькою метою.

З відкриттям 3 жовтня 1904 р. у С.-Петербурзі Педологічних курсів, організованих Педологічним відділом імені К.Ушинського при Педагогічному музеї військово-навчальних закладів, О.Лазурський розпочав читати там курс лекцій "Вчення про характери" і водночас керував практичними заняттями з дослідження особистості і складання науково обґрунтованих характеристик учнів, які відвідували Педологічні курси [9]. Наступного року додалися практичні заняття, на яких проводився характерологічний аналіз дійових осіб роману Л.Толстого "Анна Кареніна". Взимку 1906 р. вчений читав лекції з індивідуальної психології у Москві.

У травні 1906 р. відбувся I Всеросійський з'їзд з педагогічної психології (С.-Петербург), на якому О.Лазурський був не лише одним з організаторів, а й виголосив доповідь "Про складання характеристик". Основна думка вченого полягала у тому, щоб обґрунтувати існування характеристик людей двох видів - коротких, для деякого практичного визначення тільки ключових проявів характеру, і ґрунтовних, дуже детальних, складених за заздалегідь продуманою програмою з теоретичною метою - "створити основу для сформування природної класифікації характерів" [12, с.24]. Використовуючи результати дворічних

напрацювань зі слухачами Педологічних курсів, учений висвітлив як за допомогою двох методів – експериментального (він зазначив, що було обрано спрощені форми, за допомогою яких визначалися, наприклад, швидкість рухів, увага, пам'ять учнів) і методу зовнішнього спостереження. У висновку дослідник аргументував, що експериментальні відомості мають дещо додатково-допоміжне значення, і більше придатні для дослідження розумової сфери осіб, а тому "актуальне завдання дослідників має становити аналіз і перевірка окремих експериментальних методів і зіставлення одержаних результатів з результатами зовнішнього спостереження" [12, с.25].

Розглядаючи особливості методу спостережень, учений наголосив на доцільності складання характеристик двох типів - суцільні записи і у формі щоденникових записів. У першому випадку спостереження відбувається недовго, 2-3 дні, однак вимагає відстежування і фіксації буквально кожного кроку, слова, прояву дитини, тому й не може проходити довго, хоча й створює "один загальний живий образ". Відповідно другий тип спостережень, розрахований на довший термін, потребує конкретної, заздалегідь складеної програми дій, бо інакше неможливо порівнювати одержані, об'єктивно зафіксовані факти, які слід обов'язково доповнювати описом супутніх зовнішніх обставин [12, с.25].

У своїй першій ґрунтовній науковій праці "Нариси науки про характери" (1906, 2-е доповнене видання - 1908) О.Лазурський синонімізує поняття "індивідуальна психологія" і "характерологія", тому завдання індивідуальної психології він визначає як "складання якомога повнішої природної класифікації характерів" [4]. Учений обстоював думку, що психологія не може обмежуватися лише розробленням психологічних характеристик властивостей особи, а й повинна здійснювати це у тісному зв'язку з дослідженням фізіологічних процесів: "Вивчаючи будь-які зовнішні вияви, ми повинні не задовольнятися їх описом, а й намагатися, по можливості, зв'язувати їх з процесами, що відбуваються одночасно у центральній нервовій системі" [4, с.72]. Таким чином, в супереч тогочасним прихильникам ідеалістичного трактування суті психології, дослідник відстоював ідею про надання індивідуальній психології науково-практичного характеру і

приєднання її до природничих наук, які оперують об'єктивно обґрунтованими фактами.

Упродовж наукової діяльності погляди О.Лазурського щодо визначення мети індивідуальної психології збагачувалися і розширювалися, про що свідчать його думки, відображені зокрема у виступі "Особистість і виховання" на III Всеросійському з'їзді з експериментальної педагогіки (1916). Полемізуючи з послідовниками двох протилежно спрямованих підходів до тлумачення ролі виховання у розвитку дитини - колективістського та індивідуалістичного, Олександр Федорович стверджував: "Колективісти, вважаючи особистість винятково продуктом середовища, суперечать не лише почуттям людини, яка виявляє спротив, а й положенням сучасної біології - закону спадковості. Від народження людина одержує багато такого, що у подальшому визначає її індивідуальність. Індивідуалісти також не праві – вони не враховують те, що особистість не може розвиватися і виявлятися поза суспільством. Культурно-соціальне середовище необхідне особистості і безумовно впливає на неї" [6, с.412].

Намагаючись синтезувати зазначені наукові погляди, вчений проголошує, що "мета виховання - повний, якомога більш інтенсивний розвиток особистості відповідно до її індивідуальних нахилів; однак цей розвиток може відбуватися лише у суспільстві і через суспільство; правильно організований суспільний розвиток обов'язково приведе до повного розквіту особистості" [6, с.412].

Визнаючи методологічну роль філософії, зокрема етики і соціології у формулюванні цілей, яких має у своєму розвитку прагнути людина, і які є засадничими для педагогіки і психології, О.Лазурський наполягав на тезі, що вирішальні вказівки щодо шляхів розвитку індивіда все ж має давати психологія, особливо характерологія, метою якої є "вивчення особистості у цілому з усіма її індивідуальними особливостями" [6, с.413]. У подальшому він ще поглибив своє визначення індивідуальної психології як науки про особистість, зазначаючи важливість "перетворення порівняно вузької, однобічної класифікації характерів у ширшу за своїми завданнями класифікацію особистостей" [7, с.47].

Якщо перші дослідження О.Лазурського були пов'язані з вивченням індивідуальних психологічних особливостей і характеру дорослих людей, то поступово він дійшов висновку, що розпочинати такі студії треба з вивчення особистості дитини, бо це допомагає зрозуміти як виникають різні психічні особливості і риси характеру, як вони змінюються і ускладнюються з віком. Учений прагнув вивчати особистість на всіх щаблях її розвитку, починаючи з дитячого віку і закінчуючи дорослим станом [9, с. 132]. У подібний спосіб він перейшов від медико-клінічних досліджень до практико-орієнтованих психолого-педагогічних. Маємо на увазі його непересічну роль у створенні перших у вітчизняній педагогічній психології програм (і пояснень до них) вивчення особистості школярів, використаних у праці "Шкільні характеристики" (1908).

"Шкільні характеристики" О.Лазурського стали якісним прикладним підтвердженням практико орієнтованого значення розробленої ним класифікації особистостей, в основу якої він поклав принцип активного пристосування особистості до середовища. Використовуючи створену програму її вивчення, побудовану відповідно до авторської типології особистостей, вчений показав на прикладі дослідження учнів можливість власного підходу до створення об'єктивних характеристик. Його мета полягала у тому, щоб, детально проаналізувавши у психологічному аспекті кожен характеристику особи, визначити переважаючі в ній нахили і спосіб їх комбінування - "одним словом з'ясувати психологічну конструкцію особистості" [5, с.2]. Такий аналіз дає можливість підкреслити ту закономірність, яка існує в "конструкції кожної людини, кожного окремого характеру", а "чим краще розумієшся на характеристиці будь-якої дитини, тим більше переконуєшся, що вивчення характерів може і повинно стати з часом точною наукою, не тільки такою, що описує, а й пояснює ... "[5, с.3].

Один з тогочасних рецензентів книжки психолог М.Румянцев особливий наголос щодо її значення для педагогів зробив на тому, що вона "допомагає зрозуміти характер учнів, зуміти вчасно поставити діагноз їхнім душевним відчуттям, бо дає конкретні і перевірені методи вивчення їхніх характерів", хоча

праця не є завершеним дослідженням, достатнім для широких узагальнень [8,с.1]. Однак про це писав і сам автор.

На думку сучасного російського психолога А.Брушлинського, у результаті створення "Шкільних характеристик" О.Лазурський "фактично одержав типологію дитячих характерів"[2, с.437]. Водночас він одним з перших у вітчизняній психології у конкретній науковій розробці зміг реалізувати принцип єдності теорії, експерименту і практики [там само].

Важливим для розвитку ідей індивідуалізації навчання вважаємо запропонований дослідником і такий власний метод складання дитячих характеристик як "експериментальний урок", що фактично був частковим випадком його методу природного експерименту. Так, у природній для учня обстановці уроку (або іншого виду занять) спостерігач або вчитель, використовуючи програму О.Лазурського, фіксував індивідуальні прояви особистості, специфічні для такого виду занять. Далі, враховуючи дані спостережень, він розробляв такий план уроку, за допомогою якого можна було б домогтися якнайповнішого вияву індивідуальних нахилів дитини.

Загалом учений з послідовниками - вчителями і науковими співробітниками - провели багато експериментальних уроків, склали плани експериментальних уроків з арифметики, російської мови, природознавства, малювання, і одержали цінні матеріали для вивчення школярів [9], про що зазначено в збірнику, виданому за редакцією і за керівництва О. Лазурського "Природний експеримент і його шкільне застосування" (1918, посмертне видання). Розроблення таких планів хоча й було методично трудомісткою роботою, проте давало позитивні результати щодо розвитку індивідуальних можливостей учнів.

Стислий аналіз психолого-педагогічної спадщини О. Лазурського засвідчує, що ґрунтовна історико-педагогічна рефлексія його внеску у розвиток індивідуального підходу до особистості дитини є не лише важливим теоретичним завданням, не лише своєрідною формою збереження і трансляції надбань, а має й специфічний практичний вимір, пов'язаний зі сприянням посиленню інтересу

сучасних педагогів до вивчення характерів учнів, і може слугувати поштовхом до творчого акту.

Список використаних джерел

1. Богуславский М.В. История отечественной педагогики (первая треть XX ст.) / М.В.Богуславский.- Томск, 2005. -420 с.
2. Брушлинский А.В. Вклад А.Ф.Лазурского в разработку проблем личности / А.В.Брушлинский, В.А. Кольцова, Ю.Н Олейник // А.Ф.Лазурский : избр. труды по психологии. -М.: "Наука", 1997. -С.412-417.
3. Лазурский А.Ф. Современное состояние индивидуальной психологии / А.Лазурский // Обозрение психиатрии , неврологи и экспериментальной психологии. - 1897.- № 5. -С. 350-357.
4. Лазурский А.Ф. Очерки науки о характерах. -СПб.: Типография Б.М.Вольфа, 1906. -307 с.
5. Лазурский А.Ф. Школьные характеристики. -С.-Петербург: Типография Б.М.Вольфа, 1908. -228 с.
6. Лазурский А.Ф. Личность и воспитание // А.Ф.Лазурский : избр. труды по психологии. -М.: "Наука", 1997. -С.412-417.
7. Лазурский А.Ф. Классификация личностей /А.Ф.Лазурский / под ред.. М.Я.Басова и В.Н.Мясищева -Петороград, 1921 (обл.1922). -401 с.
8. Румянцев Н.Е. А.Ф.Лазурский. Школьные характеристики / из "Обзора литературы по психологии детства" [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://psy.1september.ru/articlef.php?ID=200403713>.
9. Садчикова П.І. Психологічна спадщина О.Ф.Лазурського
10. Степанова Л.А. Рубинштейн М.М.: своевременные мысли о педагогическом образовании / Л.А. Степанова // Педагогика. - 2008. -№ 6. -С.100-106.
11. Сухомлинська О. Розвиток особистості і освіта: історичний вимір / Ольга Сухомлинська // Шлях освіти. - 2008.-№ 2. -С.41-47.
12. Труды Первого Всероссийского Съезда по педагогической психологии в С.-Петербурге в 1906 г.- С.- Петербург, Типография П.П.Сойкина, 1906. -280с.

Подана коротка ретроспектива наукового внеску у педагогічну психологію О.Ф.Лазурського, одного з піонерів вітчизняної експериментальної педагогіки, розробника теорії природного експерименту.

Ключові слова: *розвиток особистості, експериментальна педагогіка, природний експеримент, шкільні характеристики, характерологія*

Дана краткая ретроспектива научного вклада в педагогическую психологию А.Ф.Лазурского, одного из пионеров отечественной экспериментальной педагогики, разработчика теории природного эксперимента

Ключевые слова: *развитие личности, экспериментальная педагогика, природный эксперимент, школьные характеристики, характерология*

The paper presents retrospective of A. Lazursky's scientific contribution to pedagogical psychology, one of the pioneers of Russian experimental pedagogue, who developed the theory of natural experiment

Key words: *the personal development, experimental pedagogue, natural experiment, school typical references, characterology*